KRUSE

Čim zaliječi ranu, još blijed i nesiguran na nogama, Bušatlija se vrati u Skadar i okupi doglavnike. Reče im da će još jednom udariti na Crnogorce. Ali, sada se neće okretati prema Brđanima, udariće pravo u grlo – prema Cetinju.

Jedna mi je rana na prsima, pa i zarasla. Druga mi je rana na samome srcu – sramotu poraza nigda neću zaboraviti. Uhvatiću vladiku Petra i njegove glavare, pa ću ih sputane kao jarad u Skadar dovesti! A za pohod mi više ne trebaju starci, hodže i skadarske dućandžije, dajte mi samo biranog vojnika, onoga što je lak kao tica!

Onda se paša prisjeti:

A Brđane ću kazniti glađu. Zatvorite sve pazare, ni zrno žita da ne ode u mlin brđanski! Pokajaće se oni što su krenuli kao ovce za praznom rukom vladičinom!

I pozva sedam francuskih oficira, koje mu Napoleon bješe uputio, i zatraži da mu izrade planove napada.

Opet Bušatlija plete mrežu od zlatne žice – šalje potajno poklisare sa mitom glavarima i svakom Crnogorcu koji bi samo htio da obrne leđa vladici u ovom teškom času. I nađe se ruka koja će primiti mito i nađu se usta koja obećavaju izdaju, naročito u selima prijezerskim, bliže turskim utvrdama. No, malo je tih i oni to čine tajno. Više je pouzdanih. Jedan od njih je Petar Andrijin, koji se dobro sjeća prvog pašinog naleta i svojih sedam posječenih junaka. On ide od čovjeka do čovjeka i govori: «Ili ćemo biti ono što jesmo ili nas biti neće!» I na skupovima govori i

otkriva rane koje su mu prsa išarale. I zaklinje se u njih i u sedam mrtvih drugova da će Bušatliju dočekati kako dolikuje. I začikuje: neka se pokaže ruka koja je primila turske dukate, on će je pred svima odsjeći. Nigdje se ne otkri podmićena ruka. Slabići zakopaše dukate i pribiše se uz većinu i više ne bi njihova cika.

I vladika je u zamahu. Osjeća se sigurnim, iako zna da će paša sada biti žešći i oprezniji. Poslije Visočice vladičina riječ sluša se i cijeni u svim crnogorskim nahijama i među Brđanima. Eto, sad mu Piperi i Bjelopavlići sami poručuju da će priskočiti u pomoć ako Bušatlija krene put Cetinja. To je ono za čim je vladika žudio: da svaki Crnogorac svaki kraj Crne Gore osjeti kao svoj, kao da je i tamo njegov dom i njegova sloboda. I poručuje Brđanima da mu pošalju samo manji dio ratnika, a da jačicu ostave za odbranu svoga kraja.

U prve dane eto paše k Podgorici. Dovede trideset hiljada vojnika i ulogori se u Doljanima. I tu se još jednom dogovara s onim francuskim oficirima, pa šalje dvije hiljade Turaka prema Brđanima da ne bi pritekli u pomoć vladici. No, pored te vojske, pored velikog broja turskih straža i zasjeda, prokradaju se čete Brđana i hitaju prema Busovniku – čuli su da će tamo negdje biti vladika i da mu je vojska, prema turskoj sili, prilično malobrojna.

Vladika opasa oružje preko svoje crne mantije i opkorači bijelca i krenu svojih šest hiljada boraca. Negdje uz put, vojsci u susret naiđe čobanin sa stadom ovaca, pred kojima su trčkarale tri koze.

Zaustavi konja. Oduvijek je volio da progovori koju s pastirima – «oni o svemu i svačemu razmišljaju više no drugi ljudi; u onim dugim samoćama okrenuti su k sebi i svakojakim pitanjima ovoga svijeta i pamte ono što drugi brzo smetnu s uma».

Kud ćeš to, stari?

Da skrajnem stoku, crni kaluđeru! – zažmirka starčić, s puškom o ramenu i debelim štapom o koji se oslanjao; sve na njemu bijaše pomrčalo od čađi, i sukno, i struka, i brkovi, i obrve krupne.

A hoćeš li u boj!

Nemoj misliti da sam gori vojnik od tebe, iako si pripasao gospodsko oružje preko mantije i bijelca manitoga uzjahao. Kad dođe stani-pani, vi se kaluđeri obično držite ladovine, umijete doma doći... Ček-ček, a da ti nijesi vladika? Kaži mi se koji si, duše ti očine!

Jesam, što ću kriti.

E, blago si ga meni danas i zadovijek, đe doživjeh da s mojim vladikom zborim! Pa neka i mlatnem koju šašavu... A nu, reci mi, sveti, šta će ovo biti s nama?

Nadamo se dobru.

Znam to, vaistinu, no – drugo je nadanje, a drugo na ploči stradanje. A da nu, šapni mi, ako znaš, šta sad čini bog?

Kao što ja brojim brojanice, tako i on – nekome uzima a nekome daje.

E, tu sam ti ja poginuo mimo družinu: nikad neću, jadan, doći na red da meni dadne!

Ni ja, starče, tu smo jednaki!

I vladika pogna konja malo življe.

Očekivao je turski napad s nemirom u duši. Sad više nije mogao iznenaditi Bušatliju – bio je red na vladičine ljude da izdrže napad. I upravo je od toga strahovao. Da li će njegovi ratnici odoljeti na položajima koje budu zauzeli? Ako Turci prodru, šta će onda biti? Da li će iko moći da opet sakupi i rasporedi Crnogorce? Jer oni još nijesu prava vojska, no svako udara prema svome mahu i ćudi.

Ograši se kad među ratnicima ugleda tri nerazdvojna

čovjeka za koje se govorilo: «Tri Goluba, tri sablje lješanske.» Znao ih je i često se na njih srdio i kleo ih zbog opake ćudi i hajdučije. Ali oni su među prvima kad se s neprijateljem valja okresati prsa o prsa. Eno ih, i sad se smiju i šalu zapodijevaju, kao da ih ne čeka najstrašnija bitka u koju su ikad zagazili.

«Da mi je imati ovakvih stotinu Goluba, uzeo bih Skadar!»

Pa reče:

Neka se okupi vojska i svi neka me dobro čuju.

Pope se na uzvišicu i raširi ruke.

Mir! Mir! – pronese se na sve strane. – Tiše! Da čujemo!

Kada se sleže talas glasova, izroni najednom vladičina zvonka riječ i nikad ne bi čistije tišine nad ovoliko crnogorskih glava.

Junaci moji i braćo! Evo se valja k nama strašna turska sila i nastao je odsudni trenutak – sad se kida naša sudbina. Hoćemo li biti slobodni ljudi, kao što smo odvajkada bili ili ćemo panuti u grozno ropstvo i poniženje? Vi ste rasli u slobodi, pa ne znate šta je jaram tudinski. A evo, ja ću vam reći. Imaš kuću i njivu, a nije tvoja. Imaš livadu i goru i vodu, a nije tvoja. Imaš konja jahaćega i stoku u toru i prerad oko praga, a sve to nije tvoje. A što je najcrnje – ni žena ni kćer nijesu tvoje. Ni sam nijesi gospodar od svoje glave i svoga imena. Dok ti aga večera u kući, ti mu timariš i vodaš konja, pa mu vodaš opanke, pa mu poslije plaćaš žvakalicu, što se Turčin namučio jedući cicvaru ispred tvoje gladne đece. Za jednu neposlušnu riječ ode ti glava... Je li to život za ponosna čovjeka?

Nije! Nije!

Ne zaboga!

A eto se Bušatlija zakleo da će nas pregaziti i da će od nas načiniti roblje ili sve satrijeti. Sad je na nama – hoćemo

li ga pustiti ili ne, hoće li nam gaziti po prsima ili ne?!

Ne, dok se brojimo u žive!

Nećeš, salonja, ovamo dok bude trajalo muškoga gatnjika!

Počujte! Ako me budete slušali i ako složno udarite na Turčina, grdan će se doma vratiti ili se ni vratiti neće. Ako li me ne slušaste, crni će vam dani svanuti. Za mene bi se našao kakav manastir u prostranoj zemlji cara rosijskoga. Uzdam se u vaše junaštvo i pravedno oko s neba – porazićemo zlotvora. Svi kao jedan u boj!

Svi kao jedan! U boj!

Dva vojnika dovaljaše do vladike bačvicu s vodom pa je uspraviše i odvališe gornje dno. Pristupi vladika i stade da čita molitve nad tom vodom, koja podsjeti vojnike na žeđ i na studence – oni bi je sad u tren iskapili. Pošto voda bi osveštana, starješine poređaše vojnike u duge nizove i narediše da jedan po jedan prilaze vladici. I tako su se primicali skidajući kapice, ozbiljni i mrki, a on ih je kropio vodicom i promuklo mrmljao blagoslove – bješe ga izdao glas, a za svakoga treba naći koju riječ. Tanke suze su mu tekle i gubile se u pregustoj bradi.

«Divotnih li ljudi i junaka, lijepe li mladosti – neki su gotovo đeca. Ko li će se od njih vratiti iz ovog okršaja, koga li će na nosilima položiti pred majkom ili vjerenicom? Jesam li slabotinja, te unaprijed oplakujem ratnike?»

Obrete se pred njim dječak, sitan, nejak; žuta kosa najahala mu na klempave uši; po ispošćenom licu prosulo se malo pjega. Posagnutih ramena, kao da udarac očekuje, prilazi vladici i gleda ga podvučenim kosim okom, poput bojažljiva šteneta. O jednom mu ramenu poveća zakrpljena torba i u dnu njenom nešto brašnjenika. Stara nožina, okačena o likov pojas, seže mu do ispod koljena.

Već blijed i uzrujan, vladika pita:

A kud si to krenuo, sinko?

Kud i svi... Crnogorci.

Zar doma nije bilo starijeg od tebe da pođe?

Ja sam ti i najstariji i najmlađi!

Vladika povi glavu. Tišina leže na dugački red ratnika. Sunce pripržilo u tjemena i pleća. Zrikavci zlokobno nariču iz krša – piska njihova odnekud ima dječji prizvuk.

Oči se mnoge pitaju: hoće li ga vladika vratiti, nedoraslog i jadnog?

Neko priskoči i zašapta uz gospodarevo uvo:

Taj mali... Kad ono Bušatlija pregazi nahije, svi su mu u kući izgorjeli... A on gledao, sakriven u šibutu gloga – tamo ga majka baci, bješe mu godina dana... Sad mu rođaci kolibu sagradili i kozu dali... A on vatru ne nalaže nikad na ognjištu, od plamena bježi daleko, kao od nečastivog...

Ne krijući suze, vladika progovara:

Velika ruka gospodnjega neka te zakrili, sine! A sjutra se udri s Turcima kao da si doma devet brata ostavio!

"Oću, duše mi očine! – zakle se mali, a mlake kapi vode orosiše mu kosu na zatiljku.

Da se otrgne svojoj žalosti, vladika podiže ruke i glas:

O prokleti Karamahmute! Ako sam ti što kriv, dana sjutrašnjega ne preživio! Ako ti kriv nijesam, no si krenuo da prštiš nedužnu sirotinju, dabogda sjutra živijem ognjem izgorio!

Opet se crnogorska vojska dijeli nadvoje: vladika logoruje kod Vučjeg studenca, blizu vode Matice, a guvernadur podno Busovnika, u selu Krusima.

Obnoć vladika obilazi straže i čete. Na jednoj zaravni naiđe na grupu vojnika iz Zalaza i privuče ga k njima smijeh i veseli povici.

Pomaga bog, braćo!

Vojnici poustajaše, gledajući u tamu i trudeći se da vide ko im to prilazi. Kad vladika kroči još koji korak, poznadoše ga.

Bog ti dobro dao, čestiti vladiko!

A kako ste mi?

Junački! – odvali neko iz mraka.

E, tako valja. Ali kakva je ovo graja među vama?

Šalimo se, čestiti vladiko.

Onizak čovjek, sa čupercima ispod kapice, istupi naprijed i pokaza svoj jatagan.

Sprdaju mi se. Vele: jatagan ti je krnj i zarđao, ne bi prekinuo vrat ni piletu.

A ti, ljutiš li se?

Kako da se ne ljutim, čestiti vladiko! Jerbo kad ja mahnem, neće se Turčinu drijemat!

Koji si ti?

Ja Bogdan Vukov iz Zalaza. Čuo si za nas, da ti!

Kako da ne – osmjehuje se vladika.- Nego, braćo Zalažani, manite se Bogdana. Njegov jatagan, kakav je da je, mogao bi sjutra smaknuti glavu Mahmut-pašinu!

Neko se smije iz mraka i kaže:

E druge ne bilo, dabogda!

Vladika pozva Bogdana Vukova da pođe s njim.

Bićeš dan-dva u mojoj pratnji.

I ode dalje. Slao je momke da bi držao vezu s Radonjićem ili da izvidi kreću li se Turci i dokle su došli. I gledao je prema nebu veliko kamenje, dovaljano do ivica na grebenima – samo da se otisne na Turke.

Te noći Bušatlija se primicao oprezno i već su njegovi bašibozuci ulazili u pusta lješanska sela.

U svitanje se pokazaše izdaleka tri turske kolone. Onda se izdvoji još jedna i pregazi Maticu ne bi li zašla Crnogorcima iza leđa. Gledajući ih, visoki Zec reče:

Ej, polako – znamo za jadac!

Eto ih, u talasima izviru odozdo, izniču iza kamenja, kroz jaruge, kao poplava koja uza stranu podilazi, pa oni gore osjećaju iza sebe samo nebo. Za njihovim leđima nema nikakve druge odbrane; ako se njihov lanac slomi, otvoren je put do samog srca Crne Gore.

Gleda vladika svoje ratnike. Zapali iz zaklona, iza kamenja ponajčešće, nakrivili kapice, pa jednim okom ciljaju i na daljinu. I rijetki prasak potresba brda. Kakvi su to strijelci! Odmalena rasli uz pušku, ni ptica im umaknuti ne može. Pa se ponamještaju i meškolje, nalakte se, iskašlju i zaustave dah i – cijev zamre dok puška ne progovori. Svako je zrno skupo. Svako zrno traži jutros svoju živu metu, svoju ranu. A meta za ciljanje koliko ti duši drago.

Koga ono donesoše?

Postariji ratnik, sijedi perčin prosuo mu se ispod kapice. Noga mu zgrčena. Dva momčeta spustiše ga na uzvišicu, uz glatku ploču, pa se okrenuše svojim puškama.

Neko reče vladici da je to Đuro Lopičić. Tursko mu zrno još poodavno nogu skršilo, pa ga sad donijeli – hoće da puca do zadnjega. Starac poljubi svoju staru kremenjaču i poleže po stijeni, odakle mu više nema uzmaka. I tu ga zaboraviše.

Vedrina. Tek poneki mali oblak, zastao kao bjeloputo dijete.

Vladika do zadnjeg trena razašilje poruke, valja čvrsto zaposjesti sve prelaze kud bi Turci mogli naići, a druga su mjesta kamenita i gotovo neprohodna. Slučajno obori oči: pokraj nogu tanka mravlja staza – bez mrava.

Već razaznaju lica Turaka koji grabe naprijed. Obrve i brci oštro se ocrtavaju na blijedoj koži.

Najednom, glave zabačene, usta razjapljena do crvene

resice – strašni halak pritiska Kruse i penje se uz Busovnik. Turske se oči zapaljuju, u lica udara kamen – nek se oledi krv u žilama vlaškim.

Ratnici u zasjedama ne sačekaše da se do kraja ugase odjeci turske vike, već i oni složno graknuše. Njihovo hajkanje protrese brda i umnoži se među stijenjem i drvećem. Od tih krikova raširiše se Turcima zjenice – učini im se da crnogorske vojske ima triput više nego što je zaista bilo. Jer to nije bio krik samo ratnika, već kao da kriknu svaka stijena i svako stablo i svaki prodo se odazva i svaka urvina zaječa, i ptice-zloslutnice cijuknuše i vode zahuktaše i sva čobanska i crkvena zvona zabrujaše – sve to jeknu u jedan glas, iz jednog razvaljenog grla. Bušatlijin konj streknu i prope se, pa se spotače i umalo da zbaci jahača.

Da otresu stravu sa ramena, Turci odmah kidisaše. Srljali su naprijed kao slijepi, gazeći preko ranjenih i mrtvih, koje pokosiše prvi plotuni. Gazili su neumoljivo, primicali se, kao da to sama smrt stupa. Trajao im je u ušima odjek Bušatlijina glasa:

Čekajte, kauri, nije vam ovo Visočica!

Opijao ih je glas pašina brata:

Pregazićemo sav Karadag do mora!

Za prsa, za grlo.

Sagibaju se i uzmiču prvi redovi crnogorski. I plamen igra na prvim krovovima i dim se povija i miješa se sa dimom barutnim.

U najtežem času, kraj niske krive smokve, sudariše se dva Crnogorca. Jedan onizak, brkat, žute naborane kože. Onaj drugi mlad, tanušan momčić, modra oka. Pogledi im se sretoše i mržnja sijevnu. Ispod brka škripnuše zubi: - Krvniče! – Modre se oči suziše, kao u zle mačke: - Tebe tražim, prosuću ti crijeva, pa da si vladičin brat! – Brkati

pomače ispred očiju granu, jedna prosušena smokva pade: - Ti li si onaj što mi bratu ohladi srce iz zasjede? – Momčetu se protresoše ramena: - Ta je ruka prosula krv mojega oca! Od rane je čilio pred očima djece, sve dok mu oči ne sklopismo. I zarekoh se tada da mu rane neće ostati puste! – Ono žuto lice grči se, vilice poigravaju: - Moj si, ugrabiću ga, pa da mu je zvijezda pomeđu obrva!» I gledaju se, žmire, mjere svaki pokret jedan drugome. Primiču se – jatagan cilja u blijedo grlo momčeta, a crno sječivo procjenjuje razdaljinu do grudi protivnika. Korak, brz, težak korak naprijed, duh suzdržan, hripanje duboko u grlu, samo još zamah. Mladiću pred očima titra široki petoprsti smokov list i osjeća suvu granu pod nogom...

Ha, ko je Crnogorac! – zaviknu neko izbliza.

Naprijed! – kao da bješe vladičin glas.

Niz mladićevo lice prođe drhtaj. Oniski čovjek ustukne, glava mu se sama unezvijereno okrenu za onim glasom, a usta ostadoše otvorena.

Ne klonite, braćo!

Jedna i druga ruka spuštaju se. Momče otire znoj sa čela. Onaj drugi se nesvjesno maši brka.

Bez riječi, bez pogleda, okrenuše se. Noge same ponesoše ih onamo kud krenu svaka noga crnogorska.

I obojica čuše kako drugi Crnogorci čak i mrtve klikuju po imenu – ne bi li Turci pomislili da ih je tu više.

Vladici nijesu dali da bude među prvima na udaru, pa mu se čelo rosilo znojem i stiskao je balčak golog mača.

«Što je to, ljudi moji? Zašto uzmičete? Ne gubite dah tako brzo, tek je započeo boj.»

On podveza bradu maramom da ga Turci ne poznadu, pa jurnu među borce, pokrenu ih: Junaci, naprijed! Turci bježe! Jači smo! Jači dok je srca! Naprijed!

I Radonjić sokoli svoje na drugoj strani.

Pribiraju se, pribiraju i popiru Turke natrag, sporo, korak po korak – sve do ranijih položaja. I opet k njima ječi talas agarajnski. Kao sa zemljom srasli, brane se napadnuti, brane se, a dugi minuti krvavo kaplju po kamenju i rijetkom busenju pelima. Drže ih vladičine riječi: «nema uzmaka više, iza vaših leđa je vaša sloboda – kroči li tamo pašina noga, čućete zveket lanaca i uzviće se dim crnji od najcrnje hodžine brade i vašu će djecu na mačeve raznijeti»...

Na goli nož i jatagan drže se četiri beskrajna sata, a bilo je četiri Turčina na jednoga.

Vladika trči, spotiče se, hita sad ovamo sad onamo. Čim osjete njegovo prisustvo, ratnici srčanije jurišaju.

Ha, za našega vladiku! Ha, za gospodara!

Udri kaure, svinjsku im majku!

Uhvatili smo mjesec u torbu strunjaču!

Ni Moskov ti pomoći neće!

Kad se boj žestoko rasplamsao i kad se jasno osjetilo da Crnogorci – dok je jednoga – neće ustuknuti natrag, Mahmut-paša dojaha s konjem među vojsku u najgušćem okršaju i stade da viče, da psuje i junači istovremeno, da goni naprijed posustale ljude. I on bi sam da dopre nekako do linije gdje sijevaju jatagani, te da i on okusi krv. Ali zemljište je pogano i vrletno – satrijeće se konj i paša. Pozva momka:

Prihvati mi konja.

Momak priskoči, posluša.

Paša se teško svali na kamen. Kapci mu crveni. Sipnja dere grlo sa tri podvaljka.

Brat ga uhvati za skut:

Kud ćeš, bolan? Izgibe se.

Da razgonim krmke!

Ne, pašo! Ne, alaha ti! Bojim se za tebe!

Svi se vi nešto bojite! Da nije mene, vladika bi u Skadru ukljeve sušio! Sikter, pusti me!

I zaljulja se uza stranu. Za njim brat i dva momka. Uzmutila se turska vojska, talasa se, srlja naprijed i natrag bez ikakva reda, giba se i sudara kao gomila, već zamorena i kratkodaha. Paša od srdžbe ne može ni da progovori. Preskače nekakvu među, zapinje nogom o trnjak, gazi nisku kupinu i kleku i nesvjesno meće ruku na grudi – tišti ga rana i dlan mu je vlažan i podgrlicu biju damari. Ali on mora naprijed, ništa bez njega – sad će kao soko pokrenuti svoje bašibozuke. Kad ga samo vide, sinuće im oči, sinuće zvijezde, pa će grunuti poput utrga s Prokletija – čekaj, poganski vladiko, dosta je tvoga, raskupusićemo ti mantiju!

Baš tada vladičini ratnici, uz bezumnu graju, razdvojiše prve redove Turaka – kao kad stijena naglo prsne, pa se u onaj procijep sruči dugo zadržavana bujica, tako Crnogorci stadoše prosijecati tursku vojsku. Za ovima je vladika tiskao druge i vikao:

Kroz Turke, jataganaši, kroz Turke! Rascijepite ih, pa udrite s leđa!

Bujica naletje na samoga pašu.

Videći kako njegovi bježe, on ih stade najprije psovati:

Kud ćete, krmski sinovi, slabići? Nije Lovćen na ovoj strani, psi vam majku gonili!

Ali glas mu je bio preslab. A i da su ga čuli, nije im već bilo do pašinih prekora. Za njima su skakali Crnogorci i zagonice sjekli sve pred sobom.

Sad i Bušatlija spazi crnu uru pred očima. Osvrnu se da vidi gdje mu je konj. Predaleko.

Skoči natrag, ali stade nezgodno, prevali se i otuče o kamenje. Stig ga podiže na noge. Zar on, silni i glasiti paša iz Skadra, od kojega strijepi sva raja čak tamo do Vrhbosne i sve sultanove udvorice do samoga Stambola, zar on da se varaka i satire kao koza pred očima dvije vojske! Kad on bježi, šta li će drugi učiniti! On nikad bježao nije!

Zove momke da se s njim pomaknu u stranu. I svima, ili samo nekome ko je blizu, ili nikome i već ni samome sebi naređuje:

Pustite ih među se! Pustite ih! Neka prodru momci, to ja i hoću! Onda sa svih strana – sijeci! Naši su!

Momci ga ne čuju. Mladi su i hitri i već su se odmakli natrag. I brat mu se negdje u vrevi zagubio i kao da neko viknu – ranjen je. Paša, sam, hita nekud u stranu. Ostao je gotovo bez daha, posaginje se, hvata se rukama za kamenje i nekakve podzide i, najednom, učini mu se pusta i beskrajno tvrda i siva ova prokleta zemlja i kao da mu je i ona postala krvnica – ne da mu da mahne, da kroči čestito ni da jurne bilo kud.

Kao iz same zemlje, iza njega nikoše povici:

Eno Turčina! Drž'ga!

Kakvi su to skokovi, kakve su to ljudske ale, ispred kojih njegov korak postaje slab i sapet, baš kao u snu!

Glavešina! Odža ili beg! Moj je!

Bušatlija najednom stresa sa sebe nekakvu magluštinu i jasno vidi Crnogorce s jataganima. I sasvim trezveno opaža da su to golaći pod zakrpama, razdrljenih rutavih prsiju. I prisjeća se da je on odista nekakav glavešina, paša ili sam sotona, i da je do ovog trena bio moćan premoćan i da mu i sad u dimijama i njedrima zveckaju dukati. Sama se ruka pokreće, paša sije za sobom žute zlatnike, razbacuje ih što dalje, pa opet potrči kao da mu se najednom vratila snaga. I osvrće se: eno, neki se pograbiše za zlato, čak odbacuju ramenima jedni druge. Opet njegova ruka rastura sjajne kolute i čini mu se da čuje njihov tanki zlatni zvek kad o kamen udare. Zavaraće ih malo, pokuša da zavara sebe.

Ali Bogdan Vukov, prosti seljak iz Zalaza, ne osvrnu se za zlatom. Bušatlija posrnu posljednji put. Još jednom mahnu Bogdan Vukov, a onda podiže uvis pašinu glavu i viknu:

Đe ste, Zalažani, da videte ko je Bogdan Vukov!

Po turskoj vojsci pukoše stravični glasovi:

Razbiše nas!

Posjekoše!

Opkoliše ka ovnove!

Pogibe paša!

Eto kaura za plećima!

Svi ćemo danas u dženet!

Alah, alah, grdne pogibije!

Namah se osu turska vojska, kao prekinuta brojanica, pa ćilibarska zrna skaču i bježe i u rupčage zapadaju.

Oviše se stravom turske oči, pa vide i što jeste i što nije; pisnuše turske uši, pa čuju i što jeste i što nije.

Pomama straha goni razbijenu vojsku – onaj što je zaostao, a to je mahom bolji vojnik iz prvih redova, zavidi onome što je u napadu zaostajao – taj sad daleko izmiče. Gonioci su brzi, stalno su za petama; kaurski jatagani odasvud sijevaju.

Od žeđi prskaju usne.

Septembar je zapalio kamenjar i grla ratnika.

Mrtav Turčin pao iz grmena. Crnogorci ga u zagonu preskočiše. Za njima natrča jedan dječarac. Ustuknu pred ginjenikom. Oči mu se raširiše. Turčin bješe raspolutio nedozreli divlji nar i zagriznuo u ono tek zarudjelo zrnje. Je li utolio žeđ smrtne rane? Okolo kozji brabonjci i muve spokojno zuje. Iz usta poginulog linula krv i skorjela se u žućkastoj bradi. A dječak je za tren u nedoumici: nije li to krv divljega nara?

Tutnji zemlja. Nebo više nije modro, već nekako sumračno, a sunce je krvavi kotur.

Sve je ludo – bježi li, goni li, svejedno.

Sumanuti dan potegnuo jarosne mačeve. Poraženima je teška i kosa na tjemenu.

Drž'ga!

Posjeci kurvića!

Glavu mu, glavu!

Toga! Baš toga sa srebrnim pucadima!

Mazni ga po baljici!

Tu vam je sudilište za sva tirjanstva!

Uspravlja se oštra stijena – to je Crnogorac. Prepriječio je put, maše jatagančinom. Iz njega se provaljuje urlik:

Glavu! Glavu!

Za bradu ga tursku!

Poruči kaduni da te ne čeka!

Pune dimije krvi!

Navrti ga na ražanj!

Ne, to nije drveće, to su glavosječe bezdušni, zašli su kao utvare iza pašine vojske, pa sad samo kose i udaraju pravo po očima i vratu i seire.

Ha, naprijed, gladnovi – ovo nam gozba bila!

Toga brkatoga! Njega! Njega!

Duše ti, pusti meni onoga trbuljana!

Stani, vlaše, ne dam džabe glavu!

Moj je!

Moj i božji!

Sapleti mu noge dračom ili bubuljem!

Sablje se lome o kamen. Na turska ramena pada presječeno granje. To je prevara: te čalme i brade, to su Crnogorci! Oči su prijevarne - sijeci svakoga, ne daj se, ne daj se! Ne daj da ti kaurin ugrabi glavu bez zamjene!

Ne uteče, ti dugovrati!

Drob mu raskroj da vidimo šta je večerao!

Pita mu se iz dimija suče!

Stani, beže, ne bježi se tako! Stani da te sirotinjska ruka pomiluje!

A tu nijesu samo utvare. Tu su i živi lakci.

Toga, toga posijeci!

Ne utječe, pogana vjero, pa da si krilat!

Što si se ukurvio, vidim da nijesi mrtav!

Mahni prvi da ne nosiš žalost na mene...

Ha, ćorava ti sablja damaskinja! A moj jatagan ima oko – viđi đe si najtanji!

Ovo ti je za moju današnju ranu, a ovo za glavu striko-Markiše!

Osvetite me, braćo... Crnogorci!

Ne smrdi od straha junačkoga, sad šeć u Muhamedov raj!

A ti, poturice! Drž'ga otud, zaobikoli!

Preteci ga, murove!

Za perčin! Za perčin! Za perčin!

Jatagan mi je ljekovit – ni zub te više nikad zaboljeti neće!

Kao maljem bije panika u turske potiljke.

Na toga gegonju imam merak!

Rezni ga po šiji!

Napiću ti se krvi iz grkljana!

Ha, tu li si, Turkelja?

Misliš da si se sakrio u bunjištu!

Bodi ga šipkom, kuju od kuje!

Stani da te obritvim; da, ne koprcaj se – imam ti ja laku ruku; koga sam dosad sjekao, nije se požalio!

Plači, mjeseče, prije no što mrkne!

Goni ih do Stambola!

Sve se zakrvilo protiv najezdara: kamen ih sačekuje i vraća na nož crnogorski; drveće ih hvata za haljine, za grudi; trnje ih osljepljuje, vode se propinju i naviru,

mutne, u samu jabučicu, i žeđ raspaljuju, vode bez gazova; zemlja je sakrila staze i prolaze i pomiče se, korak skraćuje; svud je zamka i zasjeda, svud je prijetnja i prevara i sakriveni udarac; i kamen se izdajnički odroni ispod noge; i psi odnekud skaču i razdiru nabrekle listove i butine; i žene se kao na hajku digle s vilama i kosijerima; i dječji glasovi pište – ako je vjerovati – i oni su žedni krvi.

Noge, noge dobre i mile, iznesite danas ovu ludu glavu, ovo grlo i ove oči, što dalje od uzmaha kaurskog!

Evo se kunem u sve ćitabe svete, nikad me više ove gore vidjeti neće! Samo me danas snesite do Morače, noge moje!

No, i Morača je studeni uzmidah. Lete tijela mimo pećina usječenog korita, pljuska voda, lome se kičme, iz virova i brzaka niču ruke u grču, na talasima plove prazni silavi i svileni pojasevi i čalme i obojci.

Daleko li ste, tvrde zidine Žabljaka i Podgorice! Kud si se sakrio tamo iza jezera, Skadre grade, mjesec te ne grijao!

SADRŽAJ POGLAVLJE 12.